

ПРОЦЕС АДАПТАЦІЇ ПЕДАГОГА ВИЩОЇ ШКОЛИ В СИСТЕМІ ЙОГО НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Андрій СЕМЕЗ (Кіровоград)

У статті досліджується процес адаптації педагога вищої школи в системі його неперервної професійної освіти, виділяються етапи цього процесу та фактори, що впливають на успішність адаптації викладача.

В статье исследуется процесс адаптации педагога высшей школы в системе его непрерывного профессионального образования, выделяются этапы этого процесса и факторы, влияющие на успешность адаптации преподавателя.

Ключові слова: адаптація, професійна адаптація, професійно-педагогічна адаптація, етапи професійно-педагогічної адаптації викладача вищої школи.

Актуальність. Соціально-економічні перетворення, інтеграція України у світову систему вищої освіти, поява нових цінностей, розуміння значущості освіти виявили необхідність у появі педагога нового типу, який здатний швидко орієнтуватися в навколишній дійсності. Зміни в соціумі перевершують динаміку особистісної готовності до їх адаптації. Система освіти в цій ситуації покликана допомогти викладачу сформувати в собі якості, необхідні для становлення конкурентоспроможної, активної особистості, здатної адаптуватися до умов сучасної дійсності в максимально короткі терміни. Тому, адаптація як процес і адаптованість як властивість особистості стають для викладача основоположними в процесі його підготовки та професійної діяльності.

Професійна адаптація – це тривалий послідовний процес, що включає початковий або підготовчий період, який завершується вибором професії і підготовкою до майбутньої професійної діяльності, і безпосередній період адаптації на робочому місці. Підготовчий період відіграє вирішальну роль в успішності професійної адаптації і надає ефективні засоби управління даним процесом.

Мета статті полягає у дослідженні процесу адаптації педагога вищої школи в системі його неперервної професійної освіти, а також у виділенні етапів цього процесу та факторів, що впливають на успішність адаптації викладача.

У вітчизняній науці розробкою проблеми професійної адаптації займалися А.А. Налчаджян [7], Е.Ф. Зеєр [2], А.О. Реан [8; 9], Б.З. Вульф [1], С.М. Редліх [10], С.Г. Вершловський [13], В.І. Слободчиков [12], Л.М. Мітіна [5], А.К. Маркова [3], А.Г. Фролов [14], А.Г. Мороз [6] та ін.

Першим етапом адаптації до професійної діяльності, з точки зору В. Сенашенко [11] є етап професійної освіти. Отже, в першу чергу, необхідно розглянути професійну адаптацію студентів – майбутніх викладачів вищої школи.

Етап вищої професійної освіти. У наукових дослідженнях виділяють наступні форми адаптації студентів вузів: професійну, соціально-психологічну, громадську, дидактичну, професійно-педагогічну, соціальну, соціально-педагогічну. Перераховані види адаптації студентів вузу існують не ізольовано, самі по собі, а входять в загальну структуру процесу адаптації студентів, взаємообумовлюють і доповнюють один одного на різних рівнях адаптації, забезпечуючи інтегративну характеристику цього процесу.

На психофізіологічному рівні процес адаптації пов'язаний з тим, що зі вступом до вузу юнаки і дівчата потрапляють у незвичні умови, в результаті чого відбувається ломка виробленого раннього динамічного стереотипу, формуються нові установки, навички і звички.

На професійному рівні процес адаптації пов'язаний з озброєнням знаннями, формуванням професійного інтересу, забезпеченням успішної первинної професійної адаптації студентів.

На педагогічному рівні процес адаптації пов'язаний з особливостями пристосування до іншої системи навчання, з формуванням зрілої особистості, підготовкою «людини умілої і мобільної», здатної безболісно вписатися в контекст сучасних суспільних і професійно-педагогічних процесів. Мета освіти – навчити молоду людину жити у швидкозмінливому світі, носить здебільшого адаптаційний характер.

Соціально-педагогічна адаптація студентів – це процес пристосування особистості до освітнього процесу вузу, активного освоєння норм, цінностей, особливостей педагогічної професії, придбання умінь і навичок майбутньої професійної діяльності, що забезпечують прийняття на себе нової соціальної ролі, гармонійне входження особистості в систему соціальних стосунків.

Б.Г. Ананьєв, А.В. Дмитриєв, З.Ф. Єсарева, І.С. Кон, Н.В. Кузьміна, Ю.М. Кулюткіна, В.Т. Лісовський, П.А. Просецький, А.О. Реан, В.А. Сластьонін, В.А. Якунін вивчали особистість студента з соціально-психологічної та психолого-педагогічної позицій. Вони вважають, що студентський період є найбільш активним у розвитку моральних і естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру, оволодінні повним комплексом соціальних ролей дорослої людини, перетворення мотивації і системи ціннісних орієнтацій, формування спеціальних здібностей. Студентський вік є сензитивності періодом для розвитку основних соціальних потенціалів людини.

Вища освіта має значний вплив на психіку людини, розвиток її особистості. За час навчання у вузі відбувається розвиток усіх рівнів психіки, формується склад мислення, який характеризує професійну спрямованість особистості.

Передумовою успіху адаптації студента є наявність у нього відповідних засобів адаптації. Засоби адаптації до педагогічної діяльності у різних студентів якісно різні, вони можуть бути представлені окремими прийомами, способами дій, навичками, педагогічними здібностями.

Концепція «компенсаторного механізму» А.А. Реана [9] виражається в тому, що нестача педагогічних здібностей може компенсуватися розвитком мотиваційної сфери, тобто формуванням інтересу і усвідомленням вибору професії. Але значне місце в процесі адаптації належить зусиллям самого студента, його готовності до самовдосконалення

Проблеми і протиріччя адаптації випускників вузів до професійної діяльності проявляються у тому типі адаптації, який вони демонструють на робочому місці. Як показують результати досліджень, лише половина випускників демонструє прогресивну або нормальну адаптацію, яка характеризується швидким або в межах норми перебігом адаптаційного процесу та його позитивним результатом, відсутністю гострих суперечностей між пропонованими професійною діяльністю і середовищем вимогами і можливостями молодого фахівця. Інші або відчувають значні труднощі при адаптації (утруднена адаптація), або не можуть адаптуватися до умов професійної діяльності на виробництві (дезадаптація). Такий стан свідчить про те, що процес професійної підготовки у вузі не орієнтований на професійну адаптацію майбутніх спеціалістів і не в повній мірі враховує сучасні вимоги ринку праці та виробництва до професійної компетентності фахівця.

Етап магістратури. Розвиток магістратури в системі вищої професійної освіти стало одним з найважливіших напрямків оновлення системи підготовки висококваліфікованих науково-дослідних та педагогічних кадрів. Підготовка магістрів у системі вищої професійної освіти повинна забезпечувати спеціалізовану фундаментальну підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів. Кращих результатів можна буде досягти при системній підготовці викладачів вищої школи ще в період їхнього навчання в магістратурі та аспірантурі вузів. Це дає можливість готувати викладацькі кадри з числа найбільш талановитих студентів.

У магістратурі здійснюється передусім навчання через дослідження, що дозволяє розглядати магістратуру як «наукомісткий освітній інститут». З одного боку, навчання в магістратурі розглядається як підготовчий етап до аспірантури, де можна здати кандидатський мінімум

з іноземної мови та філософії, а також апробувати перші наукові результати, іншими словами, виконати частину дисертаційного дослідження. С іншого – магістратура не повинна дублювати (хоча б і частково) аспірантуру, так як в магістратурі більшою мірою вирішуються освітні завдання. Крім того, в магістратурі в основному формується готовність студента до викладацької діяльності. Однією з найважливіших цілей магістратури є підготовка кадрів для педагогічної діяльності.

Структура та зміст магістерської підготовки в цілому можуть служити гарним фундаментом підготовки викладача вищої школи. При цьому забезпечується вирішення двох завдань – широкої фундаментальної та глибокої професійної підготовки у відповідній науковій галузі і збільшення дослідницької частки в загальній підготовці викладача вищої школи.

Магістратура в системі вищої освіти покликана виконувати наступні основні функції:

- *освітню*, оскільки в ній триває оволодіння студентами знаннями, необхідними для здійснення певних видів професійної діяльності;

- *науково-дослідну*, оскільки саме в цій ланці здійснюється цілеспрямоване навчання дослідницькій діяльності в сфері наукового знання;

- *професійну*, оскільки магістратура призначена для підготовки випускників до виконання певних професійних видів діяльності та професійних функцій – викладача [4].

Ступінь магістра, як впливає з державних освітніх стандартів за напрямками вищої професійної освіти, – це академічна ступінь, що фіксує насамперед освітній рівень випускника вищої школи, спрямованість отриманої ним освіти на дослідницьку та науково-педагогічну діяльність, а також наявність умінь і навичок, властивих науковцю-початківцю. Подальше становлення молодого фахівця припускає навчання його в аспірантурі і підготовку кандидатської дисертації. Тому з введенням магістратури аспірантура набуває додатковий запас міцності, що гарантує якість підготовки фахівців вищої кваліфікації.

Етап аспірантури. Аспірантура разом з магістратурою покликана вирішити завдання відтворення не тільки наукових кадрів, але також і викладачів вищої школи на основі науково-предметної, психолого-педагогічної та культурно-просвітницької підготовки. В аспірантурі ведеться підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів безпосередньо у ході проведення авторського дослідження. Аспірантура – не лише час, відведений на написання кандидатської дисертації, але і найважливіший етап в освіті випускника вищої школи. Аспірантами стають лише ті, хто виявив навички творчої праці, виявив здатність до самоосвіти і схильність до науково-дослідної роботи. Аспірантура

повинна повною мірою стати освітнім інститутом у структурі післявузівської освіти, головним завданням якого є поглиблення професійної підготовки аспірантів на базі регулярного, систематичного навчання, формування їх як носіїв нових наукових підходів, концепцій.

В аспірантурі передбачена можливість освоєння професійно-освітньої програми, що забезпечує одержання додаткової кваліфікації «Викладач вищої школи», якщо ця програма не була освоєна у період навчання в магістратурі. Сучасна аспірантура повинна орієнтувати слухачів на науково-педагогічну роботу і давати можливість їм отримати кваліфіковану психолого-педагогічну підготовку.

Післявузівський етап. Вузівська підготовка майбутніх педагогів не створює основи для творчості, як відзначають багато дослідників. Професійні знання носять статичний характер – вони не перетворені на вміння: різниця в оцінках знань та вмінь педагогів-початківців значна.

У нашій країні є підходи до оптимізації післядипломної освіти вчителів-початківців: організація допомоги з боку адміністрації та вчителів-наставників на шкільному рівні; проведення семінарів та курсів на районному (міському) та обласному рівнях.

Однак названі форми роботи розрізнені і тому, не можуть сприяти конструктивному вирішенню проблеми, не результативні через організаційні труднощі. Тому їх використання не призводить до досягнення мети; рівень підготовки молодих вчителів, за загальним визнанням, залишається низьким, а терміни становлення педагогів затягуються на довгі роки.

Перші роки самостійної діяльності педагога. Молодий педагог, вступаючи в педагогічну діяльність, потрапляє в нове для нього соціальне та професійне середовище, в нові режими розумових і фізичних навантажень, в нову сферу стосунків і взаємодій. Працівник-початківець змушений мобілізувати волю, енергію, фізичну силу, стримувати емоції, вести пошук резервів в боротьбі з дискомфортом, стресорами. При цьому відбувається ломка колишніх стереотипів діяльності, формуються нові нахили, переконання, знання, вміння, навички і звички адекватної поведінки. Процеси, що супроводжують адаптацію, зачіпають усі рівні – від фізіологічних реакцій організму до психологічної регуляції діяльності.

Тому, зміст адаптації молодого викладача за А.Г. Фроловим включає:

- *Фізіологічну адаптацію* (функції органів і систем; обміну речовин; ендокринної регуляції; нервової регуляції).
- *Соціально-психологічну адаптацію* (формування нового психологічного стереотипу поведінки; корекція особистісних якостей відповідно до вимог, що пред'являються новою діяльністю; пристосування до нового соціального оточення (до адміністрації,

педагогічного колективу, учнів та їхніх батьків); пристосування до зміни матеріальних умов.)

- *Професійну адаптацію* (до нових умов праці; до професії педагога і вихователя; до нового предметного змісту педагогічної та трудової діяльності; до необхідності постійного вдосконалення рівня знань та педагогічної майстерності) [14, с. 272].

Залежно від особливостей характеру молодий учитель може обрати один з типів адаптації: активний (включення та взаємодія із соціальним середовищем – конструктивна адаптація) або пасивний (беззастережне пристосування до середовища, прийняття цілей та ціннісних орієнтацій нового для нього соціуму без спроб активної взаємодії з іншими об'єктами системи). Головними ресурсами адаптаційного процесу початкового періоду педагогічної діяльності молодого вчителя є здатність на психологічному та фізіологічному рівнях пристосувати свій організм до нової для нього професійної діяльності. Для ефективної адаптації викладачів-початківців основним видом їхньої пізнавальної та формуючої професійної діяльності слід визнати самотійну роботу, самоосвіту, самовиховання, самоаналіз, самоконтроль, тобто особистісне адаптаційне удосконалення.

Рівні професійної адаптації можна визначати за п'ятиступінчастою шкалою: негативний (дуже низький), пасивний (низький), середньоактивний (задовільний), активно-продуктивний (високий) і творчий (дуже високий). Однак на практиці можна обмежитися триступінчастою оцінкою рівнів професійної адаптації: низький, середній і високий. Для успішної профадаптації будь-який викладач вищої школи повинен вміти працювати самотійно, без наставника, постійної допомоги та контролю ззовні. На досягнення цієї найважливішої педагогічної мети повинні бути спрямовані всі зусилля, весь арсенал і набір засобів, якими володіє (і повинен оволодіти) викладач-початківець і, які є в розпорядженні вузу.

Професійна адаптація викладача. Завершення періоду професійної адаптації у кожного педагога індивідуальне і залежить від безлічі чинників, але в цілому воно пов'язане з поняттям «адаптованість», яку ми визначаємо як освоєння норм професійної діяльності. Досягнення відповідності нормам забезпечує якісну професійну діяльність, оптимальну працездатність і є базою, фундаментом, неодмінною умовою для розвитку творчих здібностей педагога, вдосконалення професійної майстерності, формування індивідуального стилю діяльності.

Фактори, що впливають на процес адаптації початківця викладача:

Індивідуальні особливості і якість підготовки (мотивація вибору професії; наполегливість, цілеспрямованість і набуття знань і оволодіння професією; індивідуальні характерологічні особливості вчителя; якість підготовки випускників педагогічних коледжів та вузів; здатність

системи освіти формувати навички творчого мислення і практичної діяльності; здатність формування нового психологічного стереотипу поведінки і взаємодії).

Матеріальні та соціальні фактори (ставлення держави та суспільства до професії вчителя, її престиж; матеріально-технічне забезпечення вітчизняної освіти і конкретного освітнього закладу; матеріальна забезпеченість вчителя і його побутові умови; умови праці та відпочинку вчителя; можливості підвищення кваліфікації та професійного зростання молодого вчителя; стан та вдосконалення законодавчої бази вітчизняної освіти).

Умови професійного середовища (взаємодія адміністрації освітнього закладу й молодого вчителя; зрілість педагогічного колективу та його психологічний клімат; якість допомоги з боку наставника, досвідчених колег, колективу; роль і вплив громадських організацій (Ради молодих вчителів, профспілки); ефективність взаємодії з учнями та їх батьками; участь сім'ї та інших соціальних інститутів у вихованні та освіті дітей) [14, с. 273-274].

Адаптацію можна вважати успішною, якщо в ході пристосування молодого фахівця досягнуті позитивні результати в професійній сфері (у цілому освоєна педагогічна діяльність, здійснюється творчий підхід до методик викладання, професійна майстерність високо оцінюється колегами та учнями). У сфері стосунків та взаємодії з колегами відзначається психологічний комфорт, а психофізіологічний стан не призводить до появи нервово-психічних захворювань. У такому випадку можна говорити про оптимальну адаптацію.

Професійними показниками оптимальної адаптації є:

- позитивна динаміка успішності та дисципліни;
- продуктивна взаємодія з учнями і їхніми батьками;
- безконфліктне, партнерське співробітництво з колегами;
- зростання професійної майстерності, ділової, професійної і соціальної активності;
- задоволеність вибраною професією і своєю практичною діяльністю.

Індивідуально-психологічним показниками оптимальної адаптації є:

- стійкість мотивації діяльності;
- відсутність страху перед класом і учнями;
- психологічний комфорт в педагогічному колективі;
- зростання впевненості у своїх професійних можливостях і результатах діяльності;
- стійка працездатність;
- корекція особистісних особливостей, що ускладнюють педагогічну діяльність;

- збереження і зміцнення здоров'я, відсутність нововиявлених нервово-психічних і соматичних захворювань [14, с. 274].

Сукупність професійних, соціально-психологічних та фізіологічних показників (стан здоров'я) може використовуватися для комплексної оцінки якості адаптації молодого спеціаліста.

Висновок. Явище професійної адаптації було розглянуто нами на різних етапах підготовки викладача до професійно-педагогічної діяльності: у вузі, в магістратурі та аспірантурі, в процесі стажування викладачів вищої школи, на початку самостійної професійної діяльності молодого викладача. Не можна говорити, що адаптація викладача припиняється у перші три-п'ять років після початку його трудової діяльності. Процес адаптації викладача повинен продовжуватися безперервно, переходячи на більш високий рівень свого розвитку, при якому основоположними повинні стати такі вміння як самоаналіз і корекція власної діяльності, саморозвиток особистості.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вульф Б.З. Профессиональная рефлексия в непрерывном образовании // Гуманизация образования. – 1994. – № 2. – С.43-50.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. – М.: «Академия», 2006. – 240 с.
3. Маркова А.К. Психология труда учителя. – М.: Просвещение, 1993.
4. Матушанский Г.У., Фролов А.Г. Проектирование моделей деятельности, личности и непрерывной профессиональной подготовки преподавателя высшей школы. – Казань: Казан. гос. энерг. ун-т, 2004. – 112 с.
5. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя. – М.: «Академия», 2004. – 320 с.
6. Мороз А.Г. Адаптация молодого учителя. – Киев, 1990. – 52 с.
7. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация. Механизмы и стратегии. – М.: Эксмо, 2010 – 368 с.
8. Реан А.А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 479 с.
9. Реан А.А., Баранов А.А. Факторы стрессоустойчивости учителей // Вопросы психологии. – 1997. – №1. – С.45-54.
10. Редлих С.М. Социально-профессиональная адаптация начинающих педагогов. – М.-Новокузнецк: ИОСО РАО, 1999. – 106 с.
11. Сенашенко В., Казарин Л., Кузнецова В., Сенаторова Н. О подготовке педагогических кадров в магистратуре // Высшее образование в России. – 1996. – №3. – С.25-33.
12. Слободчиков В.И., Исаева Н.А. Психологические условия введения студентов в профессию педагога // Вопросы психологии. 2000. – № 3. – С. 46-63.
13. Учитель: крупным планом. Социально-педагогические проблемы учительской деятельности /Под ред. С.Г. Вершловского. – СПб.: СПбГУПМ, 1994.
14. Фролов А.Г., Хомочкина С.А., Матушанский Г.У. Адаптации преподавателя к профессионально-педагогической деятельности в высшей школе //Образовательные технологии и общество – 2006 – №9(2) – С. 265-276.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Семез Андрій Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, доктор філософії.

Коло наукових інтересів: проблеми соціально-професійної адаптації молодого педагога.